



# VITA ANTIQUA № 1

Збірка наукових праць

Збірка затверджена до друку на засіданні Вченої ради історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка.

Головний редактор:  
д.і.н., проф. Гладких М.І.

Редакційна колегія:  
д.і.н., проф. Борисенко В.К.,  
д.і.н. Залізняка Л.Л.,  
д.і.н., проф. Крижанівський О.П.,  
д.і.н. Моця О.П.

Відповідальний секретар:  
Рижов С.М.

Технічний редактор:  
Шидловський П.С.

Рецензенти:  
д.і.н., проф. Буравченков Б.О.,  
д.і.н. Зубарь В.М.

Регістраційне свідоцтво  
КІ № 350 видане 8 лютого 1999 року  
Міністерством Інформації України

Засновник — "Товариство  
Археології та Антропології".

Адреса редакції:  
252030, м.Київ,  
вул. Володимирська, 64, ауд. 164.

© Товариство Археології та Антропології  
© Колектив авторів  
© Дизайн-макет Адаменко Д.В.  
© Обкладинка Адаменко Д.В.

КИЇВ—1999

- С.Рыжов** *Некоторые аспекты обработки камня на мустьерской стоянке Малый Раковец IV в Закарпатье* ..... 3
- В.Степанчук** *Средний палеолит Крыма. Индустрийные традиции вюрмского времени: многообразие проявлений, возможные причины variabilityности* ..... 17
- М.Гладких** *Древнейшая архитектура по археологическим источникам эпохи палеолита* ..... 29
- Н.Риндюк, Н.Скакун** *Новые находки антропоморфной пластики в Болград-Алдень II* ..... 35
- В.Піоро** *Нові знахідки антропоморфних стел та кромлехів в курганах ямної культури степової України* ..... 41
- Ю.Малєєв, В.Конопля** *Багатошарове поселення Блищанка на р.Серет* ..... 45
- Л.Самойленко** *Курган епохи середньої та пізньої бронзи біля с.Затишне Луганської області* ..... 59
- Б.Антоненко** *Глиняні статуетки з катакомбного поховання* ..... 63
- С.Зеленко** *Работы подводно-археологической экспедиции Киевского университета имени Тараса Шевченко на Южном берегу Крыма в 1991-1995* ... 65
- С.Сорокопуд, А.Филоненко** *О подводных археологических разведках в акватории Севастополя в 1993-1994 гг.* ..... 71
- І.Піоро** *Готи в гірському Криму* ..... 75
- О.Комар** *Сармати Поросся та "південна" гіпотеза походження Русі* ..... 81
- Ф.Андрощук** *К датировке скандинавских фибул типа Petersen-51* ..... 89
- Р.Осадчий, О.Філюк** *Поселення великокняжої доби XI-XIII ст. біля с.Софіївська Борщагівка на Київщині* ... 95
- Е.Линёва** *Предпосылки и история зарождения отечественной археологии* ..... 99
- Ю.Омельченко** *Домузейні форми нагромадження та використання історико-культурних цінностей* ..... 107

Ю.ОМЕЛЬЧЕНКО

## ДОМУЗЕЙНІ ФОРМИ НАГРОМАДЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ



### ABSTRACT

The article considers the historical process of formation of the first subsystem of museum studies (the subject of museum significance), pre-museum forms of accumulation and use of historical-cultural values as means of socialization.

Впровадження у музеєзнавство поняття “музейна потреба” пов’язане з оновленням предмета дослідження цієї галузі знання. У зв’язку з цим чеський музеолог З.Странські висунув ідею: предметом музеєзнавства є історично обумовлена “музейність” — властивість речей, що виявляється в специфічній сфері ставлення до них людей, яке породжує своєрідну “музейну потребу”. (Stransky 1966: 30-33; Странські 1981: 37-43). Згодом німецький музеолог І.Ян зазначила, що мова йде про відносини між пізнавальною діяльністю суспільства та музейними предметами — носіями інформації, процедуру перетворення звичайних речей в музейні предмети. Х.Векс уточнив, що останні є результатом історичної пізнавальної діяльності, а Р.Ланг висловив припущення: “сфера предмета музеєзнавчого дослідження пов’язана з визначенням музейного предмета, бо від цього залежить розуміння музейності”. (Jahn 1979: 77-78; Museologie: (Diskussionsmaterial)1981: 47, 58, 74). Тож бачимо, що на етапі становлення сучасного музеєзнавства як науки, чи не найбільшу складність являло зв’язування предмета його дослідження. Щодо останнього висунуто концепції: предметну, інституційну, комплексну (Музееведение 1988: 11). У процесі їх опрацювання виявилось, що разом вони дають можливість визначити музейництво — об’єкт музеєзнавства — як трирівневу систему успадкування історико-культурних цінностей, а предметом — будь-який з трьох її ключових елементів (підсистем): предмет музейного значення — музейний предмет, домузейні форми нагромадження та використання предметів музейного значення — музей, музейне будівництво (Омельченко 1993: 329; його ж 1994: 52). Це, сподіваюсь, не суперечить визначенню предмета музеєзнавства, яке було запропоноване А.Разгоном, хоч в ньому йдеться про “коло об’єктивних закономірностей, що стосуються процесів нагромадження і збереження соціальної інформації, пізнання і передачі знань, традицій, уявлень та емоцій за допомогою музейних предметів, процесів виникнення, розвитку та суспільного функціонування музею, музейної справи” (Музееведение 1988: 12). Деякі розбіжності в понятійному апараті (“музейна справа” — “музейне будівництво”) суті не міняють. Тим часом, такий погляд на музейництво дозволяє вбачаги в музейності (музеальності) властивість речей бути засобом забезпечення культурної наступності шляхом передачі соціального досвіду, тобто соціалізації в її широкому розумінні.

Сучасний рівень культурології та музеєзнавства дає можливість встановити причини виникнення і характер розвитку так званої суспільної музейної потреби, задоволення якої

передбачає добір, збереження та використання артефактів, об’єктів природи, предметів музейного значення та музейних предметів. Якщо про останні написано чимало (Разгон 1984: 174-183; Дукельский 1986: 36-37), то предмет музейного значення тільки починають досліджувати (Омельченко 1995: 406-407). Тим часом лише впровадження цього поняття в музеєзнавство значно розширило хронологічні рамки історії музейної справи. Тепер витoki музейництва бачать у первісному суспільстві. Досліджуючи джерела вітчизняного музейництва, ми дійшли висновку, що появи відносно самостійної від інших культурних потреб — музейної — мав передувати тривалий період її формування, коли вона виявлялась у комплексі з багатьма іншими (життєвими, пізнавальними, естетичними, етнічними тощо). Власне, людський спосіб існування, пов’язаний з виробництвом та використанням речей, викликав розмаїття історично обумовлених людських потреб, серед яких культурні, а в їх надрах, зокрема, музейна (Омельченко 1996: 147-162). Сучасне музеєзнавство пов’язує виникнення музейної потреби з часом, що викликав до життя специфічний спосіб практично-духовного освоєння предметного середовища, близький до міфологічного, релігійного, художнього (Музееведение 1988: 15). Маємо чимало свідчень того, що речі завжди освоювались людиною не лише матеріально, а й духовно.

Процес зародження та становлення музейної справи як специфічної системи успадкування історико-культурних цінностей у нашій країні йшов у тому ж напрямку, що і загальноєвропейський, хоч мав свої особливості, обумовлені соціально-економічним та культурним розвитком. Це був шлях від простої купності окремих розрізнених елементів музейництва до складної системи, в якій вони органічно інтегровані. Як і в усьому світі, витoki суспільної музейної потреби спостерігаються вже в первісному суспільстві, а передумови становлення форм її задоволення шляхом нагромадження та використання культурних цінностей відбувалось у стародавній Русі. З поширенням християнства тут виникає нова культурна ситуація, а з нею нові джерела і форми успадкування та освоєння історико-культурної спадщини. Саме в цей час формуються передумови становлення історично обумовленої музейної потреби і підвалини відповідного їй “музейного” ставлення до речей, а на їхній основі зароджуються засади першої підсистеми музейництва (предмет музейного значення — носій інформації про суспільний досвід).

Завдяки цьому та традиційним каналам комунікації виникають домусейні форми нагромадження, збереження та використання культурних цінностей.

Більшість істориків вітчизняної музейної справи починають її з часів Київської Русі. Зазначивши, що середньовіччя не знало музеїв, Ф.Шміт все ж згадає давньоруські скарбниці, які передують вітчизняним музеям (Шміт 1919: 18). Писали про них і викладачі кафедри археології та музеєзнавства Київського університету імені Тараса Шевченка, підкреслюючи, що *"найбільш виразного вигляду збирання та колекціонерство набуває в період древньої Русі"* (Бондар, Мезенцева, Славін 1959: 6). В іншій роботі Г.Мезенцева до цього додає: *"Первісна історія музеїв — це історія зібрань та колекцій"* (Мезенцева 1959: 5). Пославшись на огляд церковних та монастирських старожитностей м. Києва, зроблений наприкінці минулого століття П.Сементовським, Г.Скрипник теж пов'язує *"першопочатки, власне, музейної справи"* з періодом Київської Русі (Скрипник 1989: 5). Видно, що згадані автори, виявляючи інституційний підхід до предмета дослідження музеєзнавства, вже відчували його відносну обмеженість для розв'язання проблем історії вітчизняного музейництва. У зв'язку з цим, радянський музеєзнавець А.Разгон у другій половині 80-х років здійснив спробу намітити шляхи таких досліджень. Стосовно проблеми генезису музейництва він застерігав: *"Якщо спробувати виявити, що являло собою на самих ранніх етапах «музейне» ставлення до об'єктів оточуючого світу, то цілком очевидно, що його неможна пов'язувати з «нагромадженням матеріальних цінностей», як це часто стверджується в літературі"* (Музееведение 1988: 16). З цим можна було б погодитись, якби матеріальна цінність речей не виявлялась через їх властивості у зв'язку з іншими значеннями, зокрема, естетичною цінністю. Наше дослідження джерел музейництва у первісному суспільстві начебто підтверджує це. Диференціація цінностей речей (матеріальна, естетична, дидактична, наукова та ін.) — наслідок історичного розвитку аксіологічного освоєння їх світу. Матеріальна цінність — важливий елемент комплексу цінностей, що визначають музейне значення (цінність) предмета. Остання виявляється у пізнавально-аксіологічній процедурі, наслідком якої є найбільш повна, всебічна характеристика властивостей предмета, комплексна оцінка, що встановлюється на основі визначення його наукової, художньої, історичної та інших цінностей, а головне, з точки зору можливості музейного використання. Цю ж до співвідношення матеріальної та музейної цінності речей, то воно добре відбивається в сучасних музеях — тезаурусах. Зважаючи на те, що матеріальна цінність речей посідає далеко не останнє місце в аксіологічному освоєнні світу людиною ще з сивої давнини, недоречно залишити поза увагою цей аспект історії формування вітчизняного музейництва часів середньовіччя. Його слід розглянути хоча б тому, що в російській історіографії з подачі К.Бестужева-Рюміна вже в останній чверті минулого століття укорінилася думка: Русь *"не займалася збиранням старожитностей як старожитностей"*. Вважалось, що старі речі зберігали як коштовність, а до їх знахідок ставились прагматично, сприймаючи як скарб (Бестужев-Рюмін 1872: 150-151). Проти цього *"апріорного судження"*, підтриманого рядом дослідників (В.Іконніков, В.Смолін та інші), виступив у середині століття радянський музеєзнавець Г.Малицький, вносячи до нього певні корективи і, навіть, намагаючись спростувати. Він

слухно зауважив, що *"притаманному музейництву нового часу цілеспрямованому науково-музейному збиральництву мали передувати... історично засвідчені факти нагромадження матеріальних цінностей як таких"* (Малицький 1950: 159, 161). Вони зафіксовані в період інтенсивного переходу від первісного ладу до феодалізму, створення Давньоруської держави та її розвитку. Зміна природи суб'єкта, його внутрішньої організації, призводить до зміни потреб, а отже, і цінності об'єкта. Причини та джерела нагромадження матеріальних цінностей, культурного досвіду в середовищі феодальної *"переважаючої меншості"* Київської землі добре відомі. Поступово спливали часи, описані в арабському джерелі IX століття, коли батько — русин клав перед немовлям оголений меч і казав, що не лише нащадку ніякого майна, і в майбутньому він матиме те, що здобуде сам мечем. Невідповідність і суперечливість, що виникають між потребами меншості суспільства та станом останнього як резервуару засобів їх задоволення, є стимулом перетворюючої діяльності. Метою цього нового про шарку суспільства стає матеріальне збагачення та пов'язана з ним влада. Різні форми данини з підкорених сусідів, інтенсивна торгівля з Візантією, на службі яких стоїть урядова політика, як відзначав М.Грушевський, відіграли не останню роль у становленні державної організації (Грушевський 1991: 39-40, 47). Серед військової здобичі, данини князям-язичникам переважають матеріальні цінності. *"І прибув Олег до Києва, несучи золото, і воволоки, і овочі, і вина, і всяке узороччя"*, — пише літописець (Літопис Руський 1989: 19). Термін *"узороччє"* вживається в давньоруських літописах щодо цінностей взагалі, тканин з вишитими візерунками, ювелірних виробів, різьблених речей.

Так поступово, за рахунок данини, трофеїв, торгівлі в руках правлячої верхівки накопичується велика маса монетного металу, срібних та золотих, прикрашених коштовним камінням речей (парадна зброя, посуд, ювелірні вироби тощо). Їх постійно нагромаджували й зберігали доки не з'являлась потреба обдарувати дружину, *"лучших мужів"*, і в такий спосіб підтримувати соціальні відносини. Хоч встановлювались вони завдяки чи не найбільшому багатству — землі, існувало поряд чимало інших форм феодальних відносин, що відбивалось і на матеріальній культурі. Зокрема, нові відносини власності зовні породжують ілюзорне уявлення стосунків *"людина — річ"*, а не *"людина — людина"* через річ. Зберігали коштовні речі як символ багатства, за допомогою якого можна придбати що завгодно, *"включаючи такі делікатні речі як честь, совість, любов і т.ін"* (Брайчевський 1985: 65). А головне, що виробничі сили в той період зросли так, що були вже здатні витримати тягар феодальної держави з її багатими містами, марнотратним боярством, пишністю князівських дворів. Якщо раніше джерелом нагород княжих дружинників лишались данина, трофеї, то у 20-ті роки XI століття князівська скарбниця, спираючись на київські майстерні художньої обробки металу, що діяла постійно, вже здатна забезпечити необхідним спорядженням сотні воїнів. Їх продукція призначалась суто для матеріальної нагороди дружинників, виступаючи в ролі ознаки (символу) феодально-світського поняття честі і відбиваючи місце володаря на ієрархічній драбині. Таке оздоблення — нагороди — могло виготовлятися виключно на замовлення князя (Орлов 1971: 92-93). Річ — дарунок, відзнака — символ соціальної зв'язку. Дружинник за свою службу князеві отримував винагороду у вигляді матеріальних цінностей: монетного металу, коштовних виробів, про

що свідчать знахідки давньоруських скарбів. За часів Київської Русі поширені скарби арабських монет, вагових зливків срібла з точно визначеним дозуванням металу. Є знахідки візантійських та західноєвропейських монет, скарбів ювелірних виробів. Показово, що приховані на межі X-XI століть скарби значно багатші за скарби попередніх часів (Брайчевський 1985: 65). За підрахунками Г. Корзухіної, третину скарбів X-XIII століття, виявлених на території давньоруської держави, становлять київські (Корзухина 1954: 74). Слід зазначити, що кількість знахідок скарбів поза містом, з часу публікації Г. Корзухіної, зросла. Мотиви приховування скарбів хоч і різні, та суть одна — зберегти нагромаджене. У скрутну годину цінності закопували, ховали в тайниках. Це стосується скарбів монетних, речових та змішаних. Характер їх нагромадження відрізняється як і час побутування. Пояснюється це тим, що монетою користувалися довше, ніж прикрасою. Перша легше переходить з рук у руки, а потрапивши в Русь, перебуває в обігу протягом кількох століть. Накопичення в одних руках відбувається не в порядку їх випуску. Речові скарби нагромаджувалися в інший спосіб. Комплектування особистого убору (речові скарби цього часу складаються переважно з жіночих прикрас) відбувається внаслідок успадкування цінностей. Якщо речова частина скарбу накопичувалася протягом 1,5-2 століть, то між часом придбання та побутування окремих речей нема великих інтервалів (Самоквасов 1908: 263). Це тому, що скарб формується не шляхом скуповування різночасових речей, а внаслідок систематичного наповнення убору рядом його власників, які успадковують родові коштовності. Згадаймо цінності дружини князя Мстислава Ізяславича Агнеси (1137—1182), діадему якої успадкувала 1235 р. старша онука, дочка сина князя Романа (скарб з округи Сахнівки) (Рыбаков 1987: 682, 776). Про цінності, успадковані князем Володимиром Васильковичем-Волинським від бабусі та батьків розповідає літописець (Літопис Руський 1989: 442-443).

Звичайно, було б неправильно вбачати в матеріальному збагаченні єдиний сенс життя "переважаючої меншості", не кажучи вже про суспільство в цілому та його окремі прошарки. Адже саме багатство значною мірою залежить від характеру моралі, інших стійких прагнень суспільства. А його ідеали, яко цінності, особливо різних верств, безперечно відрізнялись. Та були й такі загальнолюдські як здоров'я, які купити не можна було. Що це справді так, підтверджує літописна розповідь про поведінку смертельно хворого Волинського князя Володимира Васильковича. "І роздав він убогим майно своє все — золото і срібло, і каміння дороге, і пояси золоті отця свого, і срібло, і свос, що після отця свого придбав був — усе він роздав. І блюда великі срібні, і кубки золоті та срібні, сам він перед своїми очима побив і перелив у гривні, і наміста великі золоті баби своєї і матері своєї, все перелив і розіслав милостиню по всій землі", — пише літописець (Літопис Руський 1989: 442-443). Коштовні прикраси переплавляли й тому, що вони виходили з моди, переробляли в нові — відповідні смакам нового часу. Опинялись вони і в закопаних скарбах. Чому в землі, адже як естетичну цінність їх слід було б охороняти в інший спосіб, що не заважав би виконувати естетичну функцію? Поставивши таке питання, М. Брайчевський пояснює, що це зумовлено тогочасним натуральним господарством і простим відтворенням: багатство феодалів лежить нерухомо у вигляді скарбів (Брайчевський 1985: 65).

Аналізуючи характер давньоруського

світського нагромадження матеріальних цінностей, неможна не помітити поряд з прагматичним підходом і досить виразний естетичний, часом ідеологічний, династичний, меморативний інтерес. І ці прагнення верхівки давньоруського суспільства враховувались візантійським урядом у відносинах із Руссю. "Греки бо хитромудрі й до сьогодні", — зауважує літописець (Літопис Руський 1989: 5). Візантійські послі дарують князю Святославу меч, "і він, узявши, став любитися, і хвалити, і дякувати цесареві". "Лютим буде сей муж, бо майном нехтує, а оружжя бере," — роблять висновок послі і радять імператорові погодитись на данину (Літопис Руський 1989: 44). В іншому випадку "Цесар же Леон, влаштувавши послів руських дарами — золотом, і поволоками, і фофузіями, — прислав до них мужів своїх показати їм церковну красу, і палати золоті, і багатство, що було в них: золота безліч, і поволоки, і каміння дороге, і страждання господні — вінець, і гвоздіс, і багрянницю, і моці святих, повчаючи їх віри своєї і показуючи їм істинну віру" (Літопис Руський 1989: 55). І руська феодална верхівка, зокрема, князь Володимир, зуміли оцінити політичне значення християнства — важливого чинника візантійської культури, суспільної і державної організації, культурної релігії "з багатим внутрішнім змістом і зовнішнім блиском мистецтва, з цілком завершеними формами і виробленою ієрархією". Тому князь Володимир прагнув до зближення, уподібнення своєї держави візантійській, перш за все в цьому аспекті. Він сподівався, що нова релігія, тримаючись князівської влади як власної опори, "пов"язане новим культурним вузлом племена руської політичної системи", посилить їх залежність від київської династії (Грушевський 1991: 56). Прийняття християнства, природно, внесло певні корективи в процес нагромадження та використання матеріальних і культурних цінностей, привело до розширення їх репертуару.

Декларуючи, що у Давній Русі не існувало того ставлення до старожитностей, яке сформувалось пізніше, в нові часи, К. Бестужев-Рюмін все ж визнавав, що старі речі зберігали як коштовності у скарбниціх або як святині у ризницях. Г. Малицький з цього приводу зауважував: "Щодо давньоруського збиральництва (вію часів утворення Київської держави і до кінця XVII ст.), тобто світських і храмових скарбосховищ, що виростили на базі ще дофеодалного, а головним чином феодального нагромадження, основна проблема може бути визначена як з'ясування факторів їх утворення з врахуванням місцевих особливостей — в Київській Русі, Володимиро-Суздальській землі, в Галичі або на Волині, у Новгороді та Пскові, в ранній Москві, а з іншого боку, як розкриття різноманітних зв'язків цього явища із загальноісторичним процесом і розвитком давньоруської культури" (Малицький 1950: 160). Маємо звернути також увагу на джерела та особливості підходу до нагромадження цінностей світськими феодалами та церквою.

Побудувавши перший кам'яний храм Києва, прикрасивши його, князь Володимир "вда ту все сже бе взял в Корсуни, иконы и ссуды церковные и кресты", дав від "именя своего и от град десятую часть" (Церква Богородиці Десятинна в Києві 1996: 10-11). Добре відомі джерела зростання багатств інших церков — князівські та боярські пожертвування "від свого багатства на потребу монастиря". У "Житті Феодосія" неодноразово згадуються такі бояри "христоробця Ізяслава". Лише

один з них Климент передав Печорському монастирю дві гривні золота і оклад, спеціально викарбуваний на ікону, а згодом і Євангеліє (Житие Феодосия 1969: 123). Уже в XI столітті чутки про значні монастирські коштовності, зосереджені в церкві, були поширені серед селян навколишніх сіл. Розповідаючи про “прихождение разбойников на Печерский монастырь” (селянське повстання, що відбувалося під Києвом десь між 1066-1074 рр.) автор Києво-Печерського патерика, як і “Житія Феодосія” звертає увагу на те, що селяни не пішли по келіях, а попрямували до церкви. Говорили вони, що у церкві приховане багатство монастирське (Житие Феодосия 1969: 119; Тихомиров 1955: 80). У даному випадку під загрозою опинилось не лише “узорочье”, зосереджене у ризниці монастиря, а й значні духовні скарби — історичні реліквії, бібліотека, що справді являли неприйдевні цінності.

Монастирські стіни і укріплені князівські хорони були надійним захистом. Але під час міжусобних війн та чужоземних навал цінності довіряли землі, хоч церква неширо засуджувала срібллюбство, застерігала від цього. Нерідко траплялось, що господар таких захованих у землі і монастирі скарбів вже ніколи по них не звертався. Так збагачувались монастирські скарбниці не лише матеріальними, але й духовними цінностями. Серед них чимало творів прикладного образотворчого мистецтва, що з іншими коштовними речами складали “узорочье”. Саме воно дає уявлення про характер нагромадження матеріальних культурних цінностей, а вони у свою чергу про характер духовності суспільства. Створювались вони і лаврськими ченцями, що часто досягали значних висот професійної майстерності. Автор “Житія Феодосія” розповідає про свого сучасника — чернеця Іларіона, який був *“искусный книгописецъ и дни и ночи переписывал книги в келье у блаженнаго отца нашего Феодосия”*. У “Патерику” міститься розповідь про Алімпія-іконописця, за ікони якого дехто з бояр згоден був платити великі гроші, аби мати їх у себе. Високе естетичне значення цих творів мистецтва підтверджено сучасними музезознавцями. Все це дало підставу окремим дослідникам пов’язувати “музейність” речей з їх здатністю задовольняти естетичні та “престижні” потреби (Музееведение 1988: 16). Г.Малицький припускав, що збереження таких цінностей створювало передумови для демонстрації їх господарем, щоб підкреслити свою зверхність, багатство, силу, шляхетність. Робилося це з метою звеличення, уславлення, для настрасли ворогів. Так, в XI столітті князь Святослав Ярославич навмисно демонстрував свої скарби німецьким послам, щоб запобігти союзів свого суперника Ізяслава з германським імператором. До чогось подібного вдавались у XII-XIII ст. галицько-волинські феодали, в XII ст. — князь Андрій Боголюбський (Малицький 1950: 159).

До речей, що мали всі підстави набути в майбутньому музейного значення, слід було б віднести давньоруські князівські інсигнії, особливо ті, що пов’язані з ритуалом настоловання. Мета останнього — санкціонувати церковною процедурою вже звершений акт усадкування влади. О.Толочко, реконструюючи у загальних рисах цей обряд, вимушений був визнати труднощі його вивчення як знакової системи, елементи якої семантично обтяжені. Він зазначає, що центральним елементом обряду був княжий престол, а сакральний зміст вкладався саме в момент його здобуття, пояснюючи це тим, що ідея династичної наступності вже закріпилась у правовій свідомості суспільства.

Першим вінчаним князем, який використав під час коронації повний набір відповідних інсигній (корону, скіпетр, державу) дослідник називає Данила Романовича Галицького. Але то був для Русі надзвичайний випадок: православний князь ставав королем, одержавши “вінець” від престолу Св. Петра (Толочко 1992: 42, 145). Щодо діadem, знайдених у Києві, одностайності в їх призначенні серед вчених нема. Одні схильні бачити в них лише прикраси, інші — ще й регалії київської князівської династії (Церква Богородиці Десятинна в Києві 1996: 49).

Слід також згадати тогочасні військові клейноди. Звичайна тактична одиниця війська — полк поділявся на менші відділи — заступи, або стяги. Кожний відділ мав свої відзнаки: стяг, або хоругву, труби й бубни. На воротах добутого міста переможець залишав свій щит, або ставив свою хоругву (Крип’якевич 1993: 31).

Зв’язок між владою і церквою виявлявся в багатьох формах матеріальної та духовної культури. Більшість істориків музейництва пов’язують реліквійність речей із середньовічною релігійною ідеологією. Культ реліквій найбільш притаманний суспільствам із високоорганізованими релігійними системами. На Русь він прийшов із християнством. Про це подбав князь Володимир, коли привіз із Корсуна до Києва мощі Св. Климента і його учня Фіфа, поклавши у Десятинній церкві. Сюди були перенесені останки княгині Ольги, у 1015 р. поховано у мармуровій гробниці й самого Володимира, пізніше канонізованих Руською православною церквою. Зважаючи на те, що у Десятинній церкві ховали останки інших представників князівського роду, тут впродовж XI століття склався поважний пантеон (Церква Богородиці Десятинна в Києві 1996: 13). Як бачимо, Русь свідомо сприйняла культ реліквій, почала використовувати для задоволення своїх релігійних, ідеологічних та політичних потреб. П.Толочко звернув увагу на те, що поголос про шанування в Києві мощей Св. Климента дійшов до Франції, і навіть зміна ситуації після поділу християнської церкви 1054 р. істотно не вплинула на шанування мощей Св. Климента. Майже через 100 років потому (1147 р.) ними благословляли новообраного Київського митрополита з русинів Кліма Смолятича (Церква Богородиці Десятинна в Києві 1996: 13). Тож дії князя Володимира здаються цілком логічними та доречними з огляду на їх мету — піднесення міжнародної ролі Київської Русі шляхом приєднання до християнського світу, прилучення до його святинь, але унікаючи візантійської залежності. Щодо цього показовий напрямок розвитку на Русі християнської традиції нагромадження, збереження і використання реліквій. Візантійське походження та поширення цього явища на Русі досліджуване О.Толочком, який детально проаналізував звичай вивішувати в храмах одяг князів і дійшов висновку, що він пов’язаний з візантійською ідеологією звеличення імператорської влади (Толочко 1991: 34-42). Тому формуючи пантеон вітчизняних православних святих, вдаючись до канонізації історичних осіб, влада і церква не забували про реліквії як засіб увічнення, уславлення, звеличення, шанування, нарешті документування певних історичних осіб, подій. Досить згадати літописні повідомлення про одяг “блаженних перших князів”, вміщений у Софії Київській, що зберігався ще в XI-XII ст. Про те, що давньоруське суспільство XII ст. було добре обізане з перенесенням на його землю візантійським звичаєм, сприйняло його і використовувало, свідчить літописне повідомлення про пограбування

половцями 2 січня 1202 р. Софії Київської. Вони *"положили себе в полон... порты блаженних первих князей, еже баша повешали на память себе"* (Семетовский 1876: 78). Ця подія на тлі пограбування міста сприймалась як надзвичайна.

Літопис згадує інші реліквії: сани княгині Ольги на Псковщині, меч князя Бориса, що зберігав через півтора століття після смерті страдника князь Андрій Боголюбський. На цю обставину, як і Г.Малицький, звернув увагу О.Голочко. Він зазначив, що Русь знала візантійський звичай зберігання імператорської зброї. Правда, у музеєзнавців відсутня однаковість щодо характеру реліквійності таких речей, їх музейного значення. Г.Малицький схильний бачити у ставленні до них минулого "меморативних інтересів" (Малицький 1950: 161). Т.Станюкович вважала, що вони вже сприймалися як історичні або меморіальні пам'ятки. *"В ряді міст зберігались стародавні речі, але зрозуміло не тому, що бачили в них історичні джерела, а тому, що вони належали різним діячам руської історії, згодом приліченим до святих"*, — писав Д.Авдусін (Авдусин 1972: 5). І з цим не можна не погодитись, бо щодо Київської Русі мова може йти про релігійні реліквії. Але при цьому слід зважити на природу реліквійності взагалі. Реліквія — річ, що свято зберігається як пам'ять про минуле, фрагмент цього минулого, його представник. Сучасне музеєзнавство намагається розрізнити реліквії науково-історичні та релігійні, визнаючи між ними генетичний зв'язок. Мабуть, в часи Київської Русі, коли панувала релігійна ідеологія, а знання були інтегровані, лише створювалися передумови для такого розмежування. Основна функція релігійних реліквій — утвердження, зміцнення віри шляхом збудження певних емоцій. Надзвичайно шанобливе до них ставлення є демонстрацією віри, незаперечного авторитету релігійного вчення. Лише наявність реліквії — вже доказ існування явища чи події, з якими її пов'язує церква. При цьому питання про автентичність речі-реліквії, її відповідність "легенді" навіть не ставиться. Все сприймається на віру, хоч прихований сенс існування реліквії — довести або хоча б створити видимість історичності та істинності. Релігійні реліквії іноді безпосередньо відбивають історичну дійсність, інші є фальсифікатами, що часом визнає сама церква, але й вони — відображення тієї історичної обстановки, що їх породила (Арутюнов, Жуковская 1987: 5).

Крім мошей святих, князь Володимир привіз із Корсуна до Києва *"начиння церковне й ікони на благословіння собі"* (Літопис Руський 1989: 87). Велике значення ікон у православному культі підкреслював літописець, виклавши сутність символу віри, прийнятої князем Володимиром (Літопис Руський 1989: 63). Як відомо, це значення вони набули у Візантії після IV ст. Особливо шанували "нерукотворні" та "чудотворні" ікони. Наплив прочан, збагачення монастирів, де були такі ікони викликав занепокоєння влади, і 726—843 рр. стали часом іконоборчества. Теорія й практика останнього виходила з того, що бога зобразити неможливо. Поразка іконоборчества була історично неминуючою, хоча б тому, що воно суперечило давній грецькій традиції антропоморфного зображення богів, позбавляло владу можливості використовувати мистецтво як могутній фактор морально-естетичного впливу (Лихачева 1981: 87, 97). Це усвідомлювали руські князі та духовенство, будуючи, розписуючи, прикрашаючи церкви, збагачуючи їх "узорчьем", коштовними культовими предметами. Церква з самого початку

прагнула, щоб ікони, розписи храмів, їх архітектура виховувала віруючих у тому ж дусі і напрямі, що і богослужіння. Вони мали освячувати життя мирян присутністю благодаті Духу Святого. І в цьому вбачають духовну цінність ікони. Вона стала часткою церкви у побуті. Та не тільки. Те, що дає Святе письмо освіченим, ікона мала дати неписьменним. Вона заміняла їм книгу. Незважаючи на символізм зображень, умовність, канонічність, середньовічна людина добре розуміла, про що розповідав їй церковний розпис (Корнилович 1968: 41-63). Але християнство — релігія книжна. Тому в давньоруському храмі поряд з іншими культовими предметами бачимо книгу. *"Найстаріші рукописні книги, що постали в Україні й дійшли до нас, не старші від половини XI ст."* — писав Д.Антонович і зазначав, що вони *"надавалися до богослужбових потреб"*, склали більшість тодішньої літератури *"з огляду на їх утилітарний характер, бо задовольняли безпосередні потреби нового християнського культу"* (Антонович 1993: 92, 94). Природно, що в описі дарів князя Володимира Васильковича різним храмам, поряд з іконами, іншими предметами культу — не менш коштовно оздоблені богослужбові книги. *"У монастир у свій (святих) Апостолів він дав Євангеліє апракос, і Апостол, сам списавши, тута ж положив, і Сборник великий отця свого, і хреста воздвижального і Молитовник дав"* (Літопис Руський 1989: 447-448). Аналогічні дари від князя надійшли до перемишльської, луцької та чернігівської єпископій, побудованої ним церкви Георгія (Побідоносця) у Любомлі. Останню він прикрасив *"іконами окованими"*, покривалами оксамитними, шитими золотом, із перлом, світлими і блискучими напрестольними шатами, поволоками.

Культові предмети у своїй літургійній, духовній та інтелектуальній функції відігравали неабияку роль. Їх цінність визначалась також красою та святістю. Тож для їх зберігання в олтарі православного храму виділялось спеціальне місце — ризниця, у католицькому — сакристія — окреме приміщення для зберігання священних посудин, шат, книг, а часом бібліотеки, що в ті часи була неабиякою цінністю (Тяжелев 1981: 328). У цих церковних і монастирських зібраннях окремі дослідники схильні вбачати "першопочатки власне музейної справи" (Скрипник 1989: 10). З свого боку зауважимо, що мова може йти про початок стихійного формування домусейних зібрань. Нам добре відомо, що з часів Київської Русі при багатьох визначних церквах та монастирях протягом всього середньовіччя і, навіть, до новітнього часу накопичувались матеріальні цінності, релігійні та історичні реліквії, мистецькі твори, клейноди, військові трофеї, рукописні книги і стародруки. Цінність і значення цих речей і їх зібрань з часом змінювались, узріванітнівались їх функції. Але на перших етапах своєї історії вони сприймалися перш за все як надійні сховища реліквій та коштовних культових речей. Їх добір, збереження і використання було справою ризничого, сакеларія-клірика, який завідував ризницею, знався у питаннях культу. У XVIII ст. ризниці сприймаються вже як зібрання матеріальних, мистецьких та релігійних цінностей, у XIX ст. — вони набувають статусу "древлехранилищ" (Скрипник 1989: 265), а на початку нашого століття І.Свенціцький вже мав всі підстави говорити про них як про сховища *"різноманітних дорогоцінностей із всіх царин людської творчості"* (Свенціцький 1920: 5).

Хоч у часи Київської Русі, зрозуміло,



перевага надавалась нагромадженню й зберіганню у ризницях християнських реліквій, рукописних книг, культових творів мистецтва, часом до них потрапляли інші речі, незвичайні, не завжди зрозумілі. Їх приносили до церкви місцеві жителі, прочани із святих місць на згадку про їх відвідини. Те, що вчорашні язичники вперше зіткнувшись у християнських храмах із численними й незрозумілими, але привабливими явищами та речами, бо належали вони до іншої культури, сформувало у них ставлення до церкви не лише як до осереддя потойбічного, незвичайного. І представники заможних верств, що збагачували церкву коштовними підношеннями, сподіваючись на царство небесне, і простолюдиці, які, власне, громадою утримували церкву, часом несли туди незрозуміле, незвичайне, керуючись цікавістю, яка за певних обставин могла перерости у пізнавальні інтереси. Тому у церковних зібраннях зустрічались речі, що не мали прямого відношення до християнського культу. Це могли бути старожитності, історико-культурна цінність яких ще не усвідомлювалась, а утилітарне значення було вже втрачено. У зламному I тис. н.е., коли відбувалась інтенсивна зміна старих культур новими, таких речей, мабуть, з'явилось чимало. Історія матеріальної й духовної культури має чимало свідств того, що речі завжди освоювались людьми не лише матеріально, але й духовно. Адже відомо, що знаряддя праці або будь-які інші артефакти, крім здатності виконувати свої безпосередні утилітарні функції, є одночасно носіями інформації про їх використання та створення. Поки вони функціонували, здобути таку інформацію для сучасників не являло особливих труднощів. Але спливав час, річ застарівала, вилучалась із вжитку, інформація про спосіб її використання втрачалась, забувалась. Так, у культурному шарі X ст. у центрі Стародавнього Києва виявлено бронзову фібулу VI-VII ст., що використовувалась як оберег (Боровский 1984: 22). Відомий наконечник неолітичного списа, що використовувався як амулет у XIV ст., виявлений у культурних шарах Новгородщини (Формозов 1986: 15). Ряд фактів шанування навіть у XIX ст. білоруськими селянами викопних кам'яних сокир, що на їх думку, впали з неба, навів Д.Анучін (Анучин 1894: 127). У калличці с. Сидорок на Смоленщині у той же час зберігалось, як священна реліквія, величезне поліне сокирище. Місцеві селяни були переконані, що належало воно їх легендарному пращуру (Рачковский 1885: 100-101). Шанування "Палиці Перуна", що висіла на волховському мосту, у стародавньому Новгороді спостерігалось ще у XVIII ст. (Дополнение к актам историческим 1846: 27). Наведених фактів достатньо, щоб пояснити природу цього явища. Видно, що артефакт, поступово втративши утилітарну функцію свого прямого призначення, переставав бути елементом культури. Бо саме інформаційною функцією артефакт належить до культури. У контексті нової культури інформація, яку здатний нести такий артефакт, існує лише потенційно, як і та, що притаманна предметам природи, поки людина не почала їх вивчати, досліджувати, використовувати (Лобос 1985: 46). Можна уявити як відбувалось забування старих язичницьких цінностей, їх заміна новими християнськими. Існує думка, що кияни у зв'язку з примусовим хрещенням ховали зображення своїх язичницьких божків, оберігаючи їх від знищення (Митрополит Іларіон 1992: 156-157). Поступово місце індивідуальних божків займали, особливо у росіян, індивідуальні ікони. Вони успадковувались, і особливу цінність мали старі, чорні, домашні. Чужа ікона була нічого не варта (Митрополит Іларіон 1992: 331). Все це означає, що такі "старожитності" у новому

культурному середовищі остаточно не втрачаються для суспільства завдяки важливій властивості культури — її оперативності. За певних умов опредмечуються, розпредмечуються, стають здобутком іншої людини, суспільства. Бо культура є такою пам'яттю про минулу поведінку, яка служить програмою майбутніх дій, способу мислення (Лобос 1985: 46). Але хоч інтерес у наших пращурів до старожитностей, зокрема реліквій, виник давно, він мало чим ще відрізнявся від звичайної цікавості. До вивчення цих речей було ще далеко, хоч спроби пояснити їх природу, походження робились вже й тоді. З цього приводу Д.А.Авдусін згадує запис Іпатського літопису під 1114 роком. Літописець переказує розповідь жителів Ладоги про те, що "коли буває хмара велика, знаходять діти наші вічка (глазки) скляні і маленькі і великі просвердлені (тобто — намистини), а інші біля Волхова збирають, їх виплискує вода". Сам літописець зібрав їх більше сотні, і при цьому зазначає, що "всі різні". Він намагається переконати читача, що причина цього явища — "туча велика" (Авдусин 1959: 5). І це робить представник найбільш освіченої частини тогочасного суспільства. Що вже казати про простих селян, які іноді натрапляли на незрозумілі і дивовижні, на їх погляд, речі. Фантазії тут вже, мабуть, не було меж. У свою чергу, церква, яка з самого початку вимушена була виконувати на Русі просвітницьку місію, намагалась всіма доступними засобами формувати до себе ставлення як до осередка культури і в умовах двоєвір'я часом йшла на компроміси з тим, щоб контролювати релігійну ситуацію. Про все це свідчать літописи, життя святих, апокрифи, берестяні грамоти, графіті на стінах храмів, врешті-решт, речі, що не мали прямого відношення до християнського культу і все ж вміщені у церквах. Церква брала активну участь у забезпеченні діалогу культур. У тому, що князь Володимир привіз із Херсонеса до Києва "двох мідних ідолів і чотирьох мідних коней", які й за часів літописця стояли за церквою Св. Богородиці, М.Грушевський схильний був бачити прагнення прилучити Русь до світського візантійського мистецтва (Грушевский 1991: 57; Изборник 1969: 73). На нашу думку, ця акція Володимира явно візантійського походження. Культурні цінності як трофеї спостерігаємо протягом всієї давньогрецької та римської історії, традиція ця зберігалась й у Візантії. У свій час Костянтин Великий зробив все, щоб спустошити більшість стародавніх міст, де ще були залишки античності, і прикрасити ними свою нову столицю на Сході. І це при тому, що був апологетом нової, християнської культури. Ці "трофеї", мабуть, мала змогу спостерігати бабка Володимира княгиня Ольга під час відвідин Константинополя. Для нас важливе "просвітницьке" зауваження літописця щодо мідної квадриги: "яко иже не ведающе мнятся мраморяны суша" (Церква Богородиці Десятинна в Києві 1996: 10). Є підстави думати, що "трофеї" князя Володимира були непоодинокими, і Русь мала змогу знайомитись і з іншими античними пам'ятниками. Згадаймо "Тьмутороканського болвана" "Слова о полку Ігоревім". Р.Орлов висловив припущення, що один з "болванів" (так у давньоруських текстах XI-XII ст. називали переважно скульптурні зображення, можливо, античного походження) потрапив у Чернігів з Тьмуторокані за часів князювання Олега Святославича. Останній, як відомо, чотири роки перебував у Візантії, в тому числі — два роки на

О.Родосі, десять — у Тьмуторокані. Дослідник пов'язує з ним походження чернігівської білокам'яної скульптури, нової будівельної традиції, занесеної візантійськими майстрами. *“До кого звертається міфічна істота див у «Слові» — до тьмутороканського богатыря і діда Ігоря — до Олега Святославича, чи до античної статуї Геліоса, бога-сонця, дуже поважаемого Ольговичем?”* — ставить питання Р.Орлов (Орлов 1993:176,178).

Будь-яка реліквія причетна до історії, то ж можна припустити, що під впливом світського та церковного збиральництва раритетів, хоч воно часто мало релігійне забарвлення, в Київській Русі поступово формується таке історичне мислення, яке намагається спиратись на матеріальні об'єкти для доказу правдивості. М.Каргер, чи не один з перших, звернув увагу на ту обставину, що *“...починаючи з перших сторінок «Повести временных лет» (майже що впритул до 70-х років XI ст.), через літописну оповідь червоною стрічкою проходить, стійко вживається прийом своєрідної «наукової аргументації», що начебто підтверджує історичне або напівлегендарне оповідання посиланням на різноманітні речові пам'ятки далекого до часу самого літописця минулого”* (Каргер 1958: 12). *“...Зовсім неясним лишається питання про те, чи є прийом аргументації за допомогою залучення речових пам'яток прийомом, що характеризує певного літописця, або це риса, притаманна давньоруському літописанню взагалі або хоча б якомусь його періоду”,* — пише М.Каргер (Каргер 1958: 15). Сьогодні, здається, відповідь на деякі з питань маємо. Зазначений прийом нагадує той, яким користувався свого часу Геродот. З християнством на Русь прийшов успадкований від античності візантійською історіографією прийом історичного аргументування. Дійсно, літописець постійно для підтвердження фактів історичних подій звертається до об'єктів, про які М.Каргер говорить, як про археологічні пам'ятки у прямому розумінні цього слова (Каргер 1958: 11, 15). Серед них, могила Аскольда, Діра, Олега й інші язичницькі могили, що збереглися *“й до сего дня”*, тобто до того часу, коли писав літописець. Згадує він укріплення, палаци, храми, корсунські та київські церкви, культові предмети, вивезені Володимиром із Корсуні, та монументи, що стояли колись на площах і вулицях підкореного міста, а тепер прикрашали Київ. Для нас чи не найважливіша оцінка М.Каргером автора *“Повести временных лет”*, Нікона, якого він називає першим істориком та археологом міста. *“Йому — скромному печорському літописцю — наша історична наука зобов'язана чудовою щодо цілісності та правдивості реконструкцією вигляду стародавнього міста, який для самого літописця був далеким історичним минулим”* (Каргер 1958: 22-23).

Чи не найкращим свідченням культурного зростання Русі є зміни творчо засвоювати іноземний досвід, не цураючись власного, що виявляється не лише у літописанні. У своїй просвітницькій діяльності церква намагалась перевести на мову образотворчого мистецтва всі основні догми християнського віровчення та головні події християнської історії. Архітектура, оформлення інтер'єрів християнських храмів, мабуть, були першими й найбільш ефективними засобами впливу на навернених до нової віри. Творці нового стилю успадкували все найкраще від своїх попередників. Фрески і мозаїки, рельєф і різноманітні композиційні прийоми, складна колористична гама живопису — перелік лише деяких засобів образотворчого мистецтва, що використовувалась при оформленні

церковного інтер'єру. Художній стиль візантійського мистецтва, що остаточно сформувався в XI-XII ст., найкраще відповідав сучасним правилам іконографічного канону. Останній обґрунтував розміщення основних євангельських сцен на певних місцях інтер'єру храму, будівля якого являла зменшене повторення всесвіту, свого роду мікрокосм. Це визначало просторову ієрархію розташування храмових розписів: вище розташовувались найбільш значущі священні сюжети. Неабияку роль в оформленні церковного інтер'єру відіграла топографічна символіка. Будова церкви була задумана як образ тих країв, що освячені земною історією Ісуса Христа. Кожна частина храму мала нагадувати про якесь місце у Палестині, де відбувалась певна подія життя Ісуса Христа. Обізнаний із цією символікою. Священним Писанням, християнин, оглядаючи розписи, начебто подорожував по Святій Землі (Лихачева 1981: 145). Історична тема посідає важливе місце у настінних розписах Софійського собору у Києві. Дослідженням С.Висоцького доведено, що на ктиторській фресці *“у символічній формі представлено апофеоз утвердження християнства на Русі, прийнятого безпосередньо від бога трудами місцевих діячів.”* *“Такий ідейний зміст не лише ктиторської фрески, але й взагалі світського живопису собору”,* — робить висновок С.Висоцький. Ця досить складна композиція не могла бути придумана самими майстрами розписів, вона була обумовлена замовником. Зміст живопису свідчить, що місцева ініціатива була значно сильніша, ніж вважалось раніше (Висоцький 1991: 115). Наші пращури були не просто замовниками і пасивними спостерігачами, вони висунули концепцію розпису, оформлення собору, що відповідала тогочасному церковно-політичному і художньому життю Русі, була *“науково”,* історично обґрунтована, мала певну історико-джерелознавчу базу. Це не суперечить наслідкам досліджень циклу фресок на баштах Софії Київської (Нікітенко 1996: 205-210). Все це наштовхує на думку про прагнення до історичної правдивості, об'єктивності, меморіальності, або, у всякому разі, намагання обґрунтувати історичну правду шляхом введення ілюстративних документальних елементів. Як тут не пригадати історичний метод дослідження та документування історичних подій, до якого вдавались вітчизняні літописці, про що писав К.Каргер. То Софію Київську могли сприймати вже у той час не тільки як храм, але й свого роду історичний музей, скарбницю культурних цінностей. *“Храм св.Софії був справжнім музеєм, що міг бути поставлений в ряду найвизначніших мистецьких пам'яток Європи XI ст.”*, — писала Н.Полонська-Василенко (Полонська-Василенко 1992: 192). І вона мала рацію, розглядаючи цей мистецький комплекс з точки зору музейництва свого часу. Думаємо, що вона не дуже помилилась, якби подивилась на нього із середньовіччя. Бо для останнього, зразком *“справжнього музею”* все ще лишався Александрійський музейон — установа перш за все наукова та освітня. Тим часом, крім зібрання чисельних мистецьких, історикокультурних цінностей, бібліотеки, скрипторію, архіву в Св.Софії існувала школа вишого типу (Omeltchenko 1982: 14-16). Нарешті, *“наявність висококультурних людей, що їх зібрав навколо себе Ярослав, дала право М.Грушевському писати про першу «Академію наук» часів Ярослава”* (Полонська-Василенко 1992: 132). То ж маємо підстави вбачати в Св.Софії XI ст. якщо й не музей в сучасному розумінні, то у всякому разі домусейну форму нагромадження та використання історико-культурних цінностей. Це ж можна сказати, мабуть, про деякі інші визначні храми та монастирі Давньої



Русі, для яких Десятинна церква та Св.Софія були взірцем. Саме життя, начебто підтверджує цю думку: для наших сучасників Св.Софія — одночасно і храм, і музей. Зарубіжне музейництво дає чимало прикладів співіснування того та іншого. Тому сьогодні вже не здається такою наївною “філологічна” гіпотеза генезису музейництва, висунута “мистецтвознавцями” ХУІІІ-ХІХ ст. і розвинута Ф.Шмітом. Вона виявляє наступність між давньоорезцькими храмами муз і музеями новітнього часу. Проміжною ланкою на шляху становлення останніх були і лишаються християнські храми — одна з перших вітчизняних домусейних форм нагромадження та використання історико-культурних цінностей. Всі вони широко використовувались церквою як засіб ідеологічного впливу, соціалізації молоді, міжпоколінної трансмісії культури. Не останню роль в цьому відігравав церковний ритуал, богослужіння, мета якого — пов’язати світ реальний і потойбічний. Складний за формою і урочистий, що включав читання священних книг, спів, використання культових речей — високохудожніх творів мистецтва, реліквій. Іншого “реквізиту”, він був важливим фактором емоційно-психологічного впливу, справляв сильне враження. Щодо освіти та релігійного просвітництва церква відіграла значну роль. Школа грамоти, як свідчать численні іконографічні та документальні матеріали, всупереч твердженням окремих істориків освіти, все ж розміщувалась при церкві. Безперечно, навчання в ній не обмежувалось набуттям навичок читання та письма, рахунку, саме тут відбувалось прилучення молоді до нової релігії, її історії та географії, ієрархії цінностей, норм моралі. Робилось це у привабливій наочній формі, що забезпечувалось всім архітектурно-художнім оформленням церковного інтер’єру. Так на місце традиційного способу передачі досвіду і знань молодим поколінням, в якому важливе місце посідала орудійна форма, слово та особистий приклад, з цивілізацією прийшов новий: школа “книжного вчення” пов’язана з новим етапом у розвитку цивілізації, освіти, культури Давньої Русі. Дальше ускладнення суспільного життя, міжнародних зв’язків, прилучення до досвіду світової цивілізації, нагромадження фонду різноманітних знань вже не дозволяли утримувати і передавати їх за допомогою лише людської пам’яті і традиційних засобів комунікації без допоміжних ефективних засобів прилучення та спілкування. Писемність, освіта закладали підвалини нової системи

культури, поступово витискуючи предметні форми нагромадження соціального досвіду. Але, як і будь-яка динамічна культура, культура Київської Русі створила й нові своєрідні резервуари нагромадження інформації — архіви, бібліотеки. Осереддя інформації та різного роду її носіїв, що чекають свого часу, коли виникла відповідна культурна потреба, вони органічно увійшли в культуру середньовіччя, збереглись до нашого часу, існують поряд з музеями, виконуючи близьку їм функцію, але іншими засобами та методами. Тож і перебувають ці інституції в одній системі, а згодом інтегруються.

Таким чином, у давньоруській культурній сфері спостерігаємо суспільну потребу нагромадження матеріальних та естетичних, мистецьких цінностей, що виявляється у паралельному формуванні храмових та цивільних феодальних скарбів, казносховищ. У різні часи джерела, методи та мотиви надходжень до них були різні. Це нагромадження підпорядковано розв’язанню політичних, ідеологічних завдань. У ставленні до світу речей поряд із матеріальним інтересом, утилітарним, практичним підходом виявляється ясно виражений естетичний, меморативний, зароджується — пізнавальний. Спостерігається нагромадження реліквій, речей незвичайних, забутих, спроба їх псевдонаукового тлумачення. Вже з часів давньоруської державності формується особливий культ “пам’ятних” місць, домусейні форми нагромадження та використання історико-культурних цінностей (скарб, скарбона, ризниця, храм, бібліотека, архів). Важливим наслідком тогочасного культурного розвитку було прилучення наших пращурів до цивілізованих форм успадкування історико-культурної спадщини, соціалізації за її допомогою наступних поколінь.

Після татарської навали 1240 року культурне життя із Середнього Подніпров’я перемістилося на північ та захід. Те, що Данило Галицький добрав найбільш видатні речі із київських церков для своїх резиденцій — характерна риса упадку культури і духовного життя Київської землі, вважав М.Грушевський (Грушевский 1991: 65). Цей факт чи не є кращим свідченням того, що традиція успадкування історико-культурних цінностей настільки вкорінилася на Русі, що ніякі навали і суспільні кризи вже не могли відлучити наших пращурів від цієї специфічної форми освоєння предметного світу.

## ЛІТЕРАТУРА

- Авдусин Д.А. Археологические разведки и раскопки. — М., 1959.
- Авдусин Д.А. Полевая археология СССР. — М., 1971.
- Антонович Д. Книга рукописна // Українська культура. — К., 1993.
- Анучин Д.Н. Из поездки к истокам Волги и Днепра // Северный вестник. — 1894. — № 8.
- Арутюнов С.А., Жуковская Н.Л. "Святые" реликвии: миф и действительность. — М., 1987.
- Бестужев-Рюмин К.Н. Русская история. — СПб., 1872.
- Бондар М.М., Мезенцева Г.Г., Славин Л.М. Нариси музейної справи. — К., 1959.
- Боровский Я.Е. О некоторых вопросах топографии "Города Ярослава" Древнего Киева / Древнерусский город. — К., 1984.
- Брайчевський М.Ю. Скарби знайдені і незнайдені. — К., 1985.
- Высоцкий С.А. Древнерусская историческая тема светской живописи Софийского собора в Киеве // Южная Русь и Византия. — К., 1991.
- Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. — К., 1991.
- Дополнение к актам историческим. СПб., 1846. — Т.1.
- Дукельский В.Ю. Музейный предмет // Советский музей. — №1. — М., 1986.
- Житие Феодосия // Изборник. — М., 1969.
- Каргер М.К. Древний Киев. — М.-Л., 1958.
- Корзухина Г.Ф. Русские клады X-XIII вв. — М.-Л., 1954.
- Корнилович К.В. Окно в минувшее. — Л., 1968.
- Крип'якевич І. Історія української культури // Українська культура. — № 5-6. — К., 1993.
- Лихачова В.Д. Искусство Византии IV-XV вв. — 1981.
- Літопис Руський. — К., 1989.
- Лобос В.Ф. Методологическое значение культурологических универсалий // Археология и методы исторических реконструкций. — К., 1985.
- Малицкий Г.Л. Основные вопросы истории музейного дела в России (до 1917) // Очередные задачи перестройки работы краеведческих музеев. — М., 1950.
- Мезенцева Г.Г. Музеи Украины. — К., 1959.
- Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. — К., 1992.
- Музееведение. — М., 1988.
- Нікітенко Н. Историчні сюжети розпису башт Софії Київської // Філософія. Історія культури. Освіта. — X. — 1996.
- Омельченко Ю.А. Предмет музейного значення на терені краєзнавства // VII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство України: традиції і сучасність." — К., 1995. — Ч. 2.
- Омельченко Ю.А. Джерела вітчизняного музейництва // Культурологічні студії: Збірник наукових праць. — К.: КМАсаДешіа, 1996.
- Орлов Р.С. Тьмутароканський болван "Слова о полку Ігоревім" // Старожитності Південної Русі. — Чернігів, 1993.
- Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. — К., 1992. — Т. 1.
- Разгон А.М. Музейный предмет как исторический источник // Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин. — М., 1984.
- Рачковский С. Опыт собирания исторических записок в городе Рославле. — Рославль, 1885.
- Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — М., 1987.
- Самоковасов Д.Я. Могилы русской земли. — М., 1908.
- Семеновский П. Киев и его святыни, древности, достопримечательности. — К., 1876.
- Свєнціцький І. Про музеї і музейництво. Нариси і замітки. — Львів, 1920.
- Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — К., 1989.
- Станюкович Т.В. Этнографическая наука и музеи. — Л., 1978.
- Тихомиров М.Н. Крестьянские городские восстания на Руси XI-XII в. — М., 1955.
- Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992.
- Толочко А.П. "Порты блаженных первых князей": К вопросу о византийских политических теориях на Руси // Южная Русь и Византия. — К., 1991.
- Тяжелев В.Л. Малая история искусств. Искусство средних веков Западной и Центральной Европы. — М., 1981.
- Формозов А.А. Страницы истории русской археологии. — М., 1986.
- Церква Богородиці Десятинна в Києві. — К., 1996.
- Шмит Ф.И. Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерки истории и теории музейного дела. — Харьков, 1919.
- Museologie: /Diskussionmaterial/, 1981. Berlin.
- Omeltchenko Y. Kiev, berceau de la civilisation des Slaves orientaux // Commission de la R.S.Q. d'Ukraine pur l'UNESCO. Bulletin 1 /23/. 1982.
- Странски З. Музеология като наука // Музеи и паметници на културата. №6. София. 1981.
- Stransky Z. Predmet muzeologie // Sbornik materialu, prveho muzeologickego symposia. Brno. 1966.
- Jahn I. Die Museologie als Lehr- und Forschungsdisziplin mit spezieller Berücksichtigung ihrer Funktion in naturhistorischen Museen, Geschichte, gegenwertigen Stand und theoretische Grundlagen. Teile I-V // Neue museumskunde № 3. Berlin. 1979.

# СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АА	Археологический Альманах, Донецк.
АВ	Археологические Вести, С.-Петербург.
АСГЭ	Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград.
АО	Археологические открытия, Москва.
АУ	Археологія, Київ.
БКИЧП	Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода, Москва.
ЗИН	Зоологический институт РАН, С.-Петербург.
ВДИ	Вестник древней истории, Москва.
ИАК	Исследования археологической комиссии, Москва.
ИПК	Исследование Палеолита в Крыму, Киев, 1979.
КВТУ	Каменный Век на Территории Украины, Киев, 1990.
КСИИМК	Краткие сообщения Института истории материальной культуры, Москва.
МАСП	Материалы по Археологии Северного Причерноморья, Москва.
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград.
МКАИЧПЕ	Международная Конференция Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы.
НТШ	Наукове Товариство ім. Т.Г.Шевченка, Київ.
РА	Российская археология, Москва.
СА	Советская археология, Москва.
ТКИЧП	Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, Москва.
ЧИОНЛ	Чтения в Историческом Обществе Нестора летописца, Киев.
АА	American Anthropologist.
AmA	American Antiquity.
AR	Arheologicke Rozhledy, Praha.
BSPF	Bulletin de la Societe prehistorique francaise, Paris.
JAR	Journal of Anthropological Research.
JFA	Journal of Field Archaeology.
L'A	L'Anthropologie. Paris.
L'HN	L'Homme de Neandertal, Liege.
PE	Prehistoire europeenne, Liege.
PPS	Proceedings of the Prehistoric Society, London.
WA	World Archaeology, London.